

УДК 35 : 316.752.4

Котовська Ольга Петрівна,

кандидат філософських наук, доцент, докторантка кафедри політичної аналітики та прогнозування, Національна академія державного управління при Президентові України, вул. Софії Перовської, 5, 1000, м. Київ, 03057, тел.: (067) 786 03 39, e-mail: olhakotovskalviv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8479-915X

Котовская Ольга Петровна,

кандидат философских наук, доцент, докторантка кафедры политической аналитики и прогнозирования, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, ул. Софии Перовской, 5, 1000, г. Киев, 03057, тел.: (067) 786 03 39, e-mail: olhakotovskalviv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8479-915X

Kotovsk Olga Petrovna,

PhD of philosophical science, Associate Professor, Postdoctoral researcher of the Department of Political Analysis and Forecasting, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Str. Sofia Perovskaya, 5, 1000, Kyiv, 03057, tel.: (067) 786 03 39, e-mail: olhakotovskalviv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8479-915X

СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В ЕПОХУ ПОСТМОДЕРНУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЦАРИНУ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: АРХЕТИПНО-ЦІННІСНИЙ ПІДХІД

Анотація. Стаття присвячена дослідженню природи соціальних конфліктів початку ХХІ ст. та впливу цінностей на суспільно-політичне життя сучасних держав. На основі теоретичних досліджень та емпіричних даних авторка аналізує зростаюче значення нематеріальних цінностей та закономірності змін традиційних ціннісних пріоритетів періоду постмодерну. Цінності як суспільне явище є достатньо інертними, а тому, зважаючи на ціннісні пріоритети того чи іншого народу, можна говорити про особливості національного менталітету та архетипи суспільно-політичного життя окремих країн. В Україні питання цінностей набуло особливого значення,

коли поразка ідеалів Помаранчевої революції стала очевидною. Натомість події останніх трьох років вплинули на формування цінностей громадсько-політичної активності особливо серед молодого покоління українців. Запропонована стаття репрезентує архетипно-ціннісний підхід для аналізу змін на особливостей соціальних конфліктів; на основі даних Всесвітнього опитування цінностей та вітчизняних соціологічних моніторингові ілюструє складний і тривалий процесу ціннісних змін, який охоплює усі сфери суспільно-політичного життя й особливо чітко виявляється на межі із сусідніми державними утвореннями.

Ключові слова: соціальні конфлікти, архетипно-ціннісний підхід, суспільно-політичні цінності, постмодерні зміни цінностей, архетипи суспільно-політичного життя, публічне управління.

СОЦИАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ В ЭПОХУ ПОСТМОДЕРНА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБЛАСТИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ: АРХЕТИПИЧЕСКИ-ЦЕННОСТНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. Статья посвящена исследованию природы социальных конфликтов начала XXI в. и влияния ценностей на общественно-политическую жизнь современных государств. На основе теоретических исследований и эмпирических данных автор анализирует возрастающее значение нематериальных ценностей и закономерности изменений традиционных ценностных приоритетов периода постмодерна. Ценности как общественное явление достаточно инертны, а потому, несмотря на ценностные приоритеты того или иного народа, можно говорить об особенностях национального менталитета и архетипы общественно-политической жизни отдельных стран. В Украине вопрос ценностей приобрел особое значение, когда поражение идеалов Оранжевой революции стало очевидным. Однако события последних трех лет повлияли на формирование ценностей общественно-политической активности особенно среди молодого поколения украинцев. Предлагаемая статья представляет для анализа изменений особенностей социальных конфликтов архетипно-ценностный подход; иллюстрирует, основываясь на данные Всемирного обзора ценностей и отечественных социологических мониторингов, сложный и длительный процесс ценностных изменений, который охватывает все сферы общественно-политической жизни и особенно четко проступает на границе с соседними государственными образованиями.

Ключевые слова: социальные конфликты, архетипно-ценностный подход, общественно-политические ценности, постмодернистские изменения ценностей, архетипы общественно-политической жизни, публичное управление.

SOCIAL CONFLICTS IN THE POSTMODERN ERA AND THEIR INFLUENCE ON THE SPHERE OF PUBLIC ADMINISTRATION: ARCHETYPAL-VALUE APPROACH

Abstract. The article reveals the nature of social conflicts at the beginning of 21st century and the influence of values on social and political life of modern

states. On the basis of theoretical background and empirical data, the author has analyzed the increasing role of nonmaterial values and characteristic changes of traditional value priorities in the postmodern era. Values as a social phenomenon are quite inert, thus, according to the value priorities of concrete nation, the specifics of national mentality, archetypes of public life of separate countries can be discussed. The issue of values has become particularly important in Ukraine, when the defeat of ideals of the Orange Revolution became obvious. On the other hand, the events of the last three years influenced on the formation of values of social and political activity especially among young generation of Ukrainians. The article represents archetypal-value approach to understand changes in features of social conflicts; based on World Value Survey and national public opinion monitoring, it illustrates the complex and long-lasting process of value changes that spreads over all spheres of socio-political life and obviously can be distinguished on the borders with neighbouring state-formations.

Keywords: social conflicts, archetype-value approach, social and political values, postmodern value changes, archetypes of socio-political life, public administration.

Постановка проблеми. Міжнародний тероризм та регіональні конфлікти є основними викликами початку XXI ст. й загрозами для всього цивілізованого світу. Існуюча система міжнародних відносин уповні проявила свою неефективність у їх вирішенні та сама виступила однією із причин виникнення регіональних конфліктів. Асиметрична за своєю природою система міжнародних відносин, зорієнтована на перманентне витікання ресурсів та капіталу з бідних країн у розвинені [9, с. 24], певною мірою створила соціально-економічні передумови конфлікту перерозподілу ресурсів та капіталів. А процес універсалізації ціннісних принципів, спрямований у другій половині XX ст. на перехід від традиційної системи цінностей національних спільнот до системи цінностей західної цивілізації (так званої вес-

тернізації), викликав як на глобальному, так і локальному рівнях культурно-світоглядний конфлікт між ліберальними цінностями індивідуального самовираження та традиційними цінностями окремих спільнот.

Нові виклики, які стоять перед сучасними державами, в українських реаліях характеризуються: 1) нашаруванням власних традиційних (архетипних) та модерних, пострадянських (постколоніальних) і постмодерних трендів; 2) перетвореннями як на рівні зовнішніх державно-управлінських форм, так і на рівні світоглядних принципів, соціально-поведінкових норм, ціннісних орієнтацій суспільства; 3) ціннісними й структурно-інституційними змінами, які не є односторонніми, а бінарними за своєю природою, та можуть сприяти як розвитку демократії, так і посиленню авторитаризму,

зменшенню рівня громадсько-політичної активності; 4) кризою загальних принципів ведення міжнародної політики й збереження безпеки й співробітництва в регіоні і світі, зокрема ключових положень, закріплених у Гельсінкському заключному акті НБСЄ (1975), що базуються на “матеріальних” за своєю природою принципах територіальної цілісності держав та непорушності їх кордонів [6, с. 96–97].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Глобальний характер соціальних конфліктів та радикальні ціннісні зміни, які вплинули в тому числі й на сферу публічного управління, стали предметом дослідження таких відомих зарубіжних вчених, як Д. Аджемонгу, У. Бек, З. Бзежинський, І. Валерстайн, С. Верба, Ю. Габермас, Е. Гідденс, Г. Клагес, М. Маффесолі, С. Московичі, К. Політт, Дж. Робінсон, М. Рокич, П. Сорокін, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін. Цінності зумовлюють такі соціально-психологічні явища, як конфлікт чи консенсус, які аналізуються такими мислителями, як Р. Дарендорф, Р. Інглегарт, Р. Патнем, К. Хорні, Ч. Тейлор, Ш. Шварц та ін. Серед публікацій українських авторів, які стосуються теоретичних та практичних питань взаємозв’язку глобальних викликів, засад прийняття державно-управлінських рішень та національних психосоціальних особливостей, слід відзначити дослідження засновників та послідовників Української школи архетипіки, а саме: Е. Афоніна, В. Бакуменка, О. Бандурки, Т. Бельської, О. Донченко, А. Мартинова, М. Пірен, О. Суший, О. Радченката ін. Перші опитування

громадської думки з метою виявлення ціннісних пріоритетів українців розпочаті Інститутом соціології НАН України восени 1991 р., напередодні загальнонаціонального референдуму 1 грудня 1991 р. Важливу емпіричну базу для аналізу змін ціннісних пріоритетів українців становлять емпіричні й теоретико-методологічні узагальнення О. Балакіревої, С. Гайдученко, Є. Головахи, О. Гончаренка, Я. Грицака, А. Колодій, О. Кондрашова, Н. Липовської, В. Мартиненка, І. Письменного, А. Ручки та ін. Незважаючи на ці публікації, досі проблема соціальних конфліктів у постмодерному світі та їхнього впливу на царину публічного управління є практично нерозглянутою з позиції архетипно-ціннісного підходу, що зумовлює доцільність запропонованої роботи в рамках досліджень Української школи архетипіки.

Формулювання цілей (мети) статті. Мета статті полягає в обґрунтуванні впливу архетипно-ціннісних змін на природу соціальних конфліктів та царину публічного управління.

Виклад основного матеріалу. Об’єктивні громадсько-політичні, культурні та цивілізаційні “зсуви” свідчать про остаточний відхід західного суспільства від світоглядних принципів періоду модерну, коли індивід формувався насамперед у рамках соціальної ідентичності, отожднював себе із певною спільнотою “ми”, її колективними цінностями [Там само, с. 95]. У період постмодерну, де колективне “ми” втрачає провідну роль на користь індивідуального “я”, все очевиднішим є визначальний вплив на соціальні процеси психічного начала, яке формує

соціальні структури та інститути [13]. Соціокультурні трансформації постмодерної доби, як “відносно самостійні і доволі різноманітні процеси змін в культурі соціуму, а також в нормах, цінностях, ментальності, свідомості, світогляді як індивідуальних, так і колективних суб’єктів” [7, с. 12], зумовили виникнення соціальної ідентичності, суть якої полягає у тому, що на відміну від соціальної ідентичності, яка зорієнтована на колективні уявлення про “своє” і “чуже”, соціетальна спрямована на нематеріальні культурні цінності, з точки зору ототожнення індивіда із самим собою в контексті цілісності та безперервності власної зміни [4, с. 267]. У цьому контексті своєрідним містком між соціальним і психічним, колективним та індивідуальним, раціональним та емоційним, громадським та державним виступають суспільно-політичні цінності (рис. 1).

Архетипно-ціннісний підхід дає можливість пояснити важливість несвідомого при виборі ціннісних пріоритетів, формуванні соціальних інститутів й громадських іні-

ціативах, показати його вплив на виникнення та спосіб вирішення соціальних конфліктів. Під поняттям “архетип” швейцарський психіатр та автор вчення про колективне несвідоме Карл-Густав Юнг (1875–1961) розглядає “несвідомий зміст, який будучи сприйнятим і усвідомленим, змінюється, а саме — у сенсі відповідної індивідуальної свідомості, у якій він зринає [19, с. 14]... Архетипи є комплексами досвіду і трапляються нам під виглядом долі, а до того ж, їхній вплив проявляється спершу у нашому особистому житті” [Там само, с. 48]. Як зазначають засновники Української школи архетипіки, архетип є виявом соціетальної психіки та може розглядатись як надперсональний фактор психосоціальної еволюції та як форма несвідомого, яка неодноразово повторюється в історії, а тому аналіз архетипу — це метод дослідження менталітету, праісторії та потенціальних перспектив розвитку для народу, нації, держави [5, с. 38]. Виміряти національні особливості суспільно-політичних архетипів, які у символічній формі передаються че-

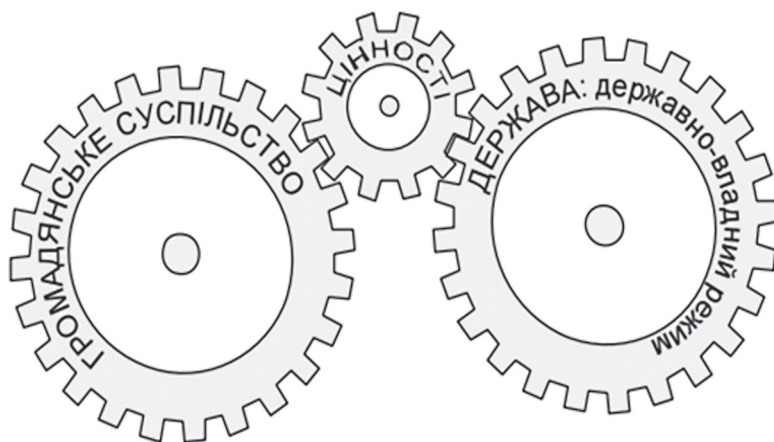

Рис. 1. Цінності як механізм взаємодії громадянського суспільства та держави [14, с. 40]

рез міфи, казки, твори мистецтва та літератури, й емпірично їх дослідити можна через розгляд домінуючих серед конкретної національної спільноти цінностей.

Цінності як суспільне явище об'єднують певну групу людей та впливають на мотивацію й психо-соціальну поведінку особистості, її вибір та ототожнення себе з національною, соціальною та іншими спільнотами; визначають певну мету суспільства як цілісності. З одного боку, система ціннісних орієнтацій визначає змістову (семантичну) складову спрямованості особистості і становить основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої [8, с. 94]. З іншого боку, кожне суспільство, нація, держава має свою сукупність суспільних цінностей, зумовлених не лише сучасними політичними, соціальними й економічними обставинами, а й, можливо, насамперед, своєрідним “культурним кодом”, історією позиціонування себе як спільноти й традиціями відносин між її членами, між представниками інших груп.

Політичні цінності як невід'ємні складові політичної культури й політичної свідомості — це ідеї, ставлення до процесів політичного життя, що задовольняють чи не задовольняють соціальні потреби, інтереси, очікування людей, які включені у сферу їх життєдіяльності. Політичні цінності, так само як і суспільні, формуються відповідно до конкретних історичних умов розвитку суспільства, потреб та інтересів людей, місця особи та спільноти в системі певних економічних і соціально-політичних відносин. “Проте, — зазначає укра-

їнський дослідник А. Чередниченко, — далеко не завжди цінності, що склалися на ґрунті політичної практики народів інших країн, є функціональними в українському суспільстві і сприймаються його населенням. Тому бездумне і некритичне переймання політичних цінностей, намагання укорінити їх у культурі українського народу не є позитивним” [18, с. 719]. Їхня функціональність залежить від глибини прийняття ідеалів й цілей, принципів і норм суспільно-політичного життя, громадсько-політичних традицій й символів, зразків суспільно-політичної поведінки та емоційного резонування з ними носіїв [Там само].

Сучасні теорії цінностей за допомогою емпіричних методів нейронаук, психології, соціології та економіки намагаються пояснити природу цінностей та їхню ієрархію, зрозуміти чому і за яких умов людина дотримується певних переконань та приймає певні суспільні й політичні цінності. У знаковій для подальших досліджень праці “Тиха революція: зміни цінностей та політичних стилів західної громадськості” (1977) американський соціолог Р. Інглегарт наголосив на двох суттєвих ціннісних трансформаціях (рис. 2), які в країнах із сталої та тривалої демократії відбулись впродовж 50–70-х років ХХ ст., а саме на: переході від матеріальних до постматеріальних цінностей; “зсуві” традиційних цінностей безпеки до самовираження, громадської активності та участі у прийнятті важливих політичних рішень [22, с. 4–5].

Гіпотеза про те, що внаслідок індустріалізації світ сильно змінився, а

Рис. 2. Зміни суспільних та політичних цінностей за Р. Інглегартом [22, с. 5]

цінності трансформувались, неодноразово була емпірично підтверджена в рамках проектів “Європейське дослідження цінностей” (European Values Study) та “Всесвітнє опитування цінностей” (World Values Survey), що проводяться з 1981 р., згідно методології, запропонованої Р. Інглегартом та ізраїльським соціальним психологом Ш. Шварцем [31]. Опитування (90 % світового населення) серед іншого підтвердило появу після 1950–1970-х років нового покоління, яке загалом є носієм постматеріальних цінностей, тобто прагне до максимального самовираження, відзначається скептичним ставленням до влади, релігії та ідеологій, схильне довіряти демократичним інституціям, а не окремим особам, чутливе до навколишнього

середовища і терпиме до девіантних груп (наприклад, гомосексуалістів) [10]. Головний висновок отриманих результатів полягає у тому, що зростання добробуту населення приводить до демократизації та модернізації суспільного життя.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст., застосовуючи результати Всесвітнього опитування цінностей (1995) для діагностики постматеріальних пріоритетів американців, гарвардський професор соціології Р. Патнем у праці “Гра в кеглі наодинці. Занепад і відродження американської спільноти” (2000), образно висловлюючись, стверджує, що на відміну від покоління 1950–1970-х років американці початку ХХІ ст. надають перевагу грі наодинці, без суспільної прив’язаності, навіть якщо ця гра

a priori є груповою [28]. Тобто йдеться не тільки про зміну рівня громадсько-політичної активності американців, а й про формування нового типу громадсько-політичних зв'язків між учасниками організацій, в яких вони асоціюють себе із спільними символами, спільними лідерами, може навіть спільними ідеалами, але аж ніяк не один із одним [Там само, с. 52]. Упродовж останньої чверті ХХ ст. американське суспільство пережило різке зниження не лише громадсько-політичної активності, а й звичного проведення вільного часу в колі сім'ї й друзів.

Наукові досягнення Р. Патнема набули широкого визнання завдяки праці “Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії” (1993), де на основі порівняння реформ з децентралізацією, розпочатих у 1970-х роках в Італії, показано успішність їх реалізації у північно-центральных і невіддале впровадження у південних регіонах країни. На прикладі відмінностей стосовно успішності впровадження реформ на місцевому рівні в цих регіонах автор наочно показав значення соціального капіталу та високий рівень кореляції з історичною традицією соціальної активності громадян (явки на вибори, участі в асоціаціях, зацікавленості в місцевих справах тощо). У книзі “Гра в кеглі наодинці...” Р. Патнем наголосив, що “фізичний капітал” стосується механічних знарядь, а “людський капітал” — властивостей окремих осіб (наприклад, рівня освіти — О. К.), “соціальний капітал” — існуючих зв'язків між індивідами — соціальних мереж і норм взаємодії та довіри, які фор-

муються на основі цих зв'язків [Там само, с. 19]. Уточнюючи важливість соціального капіталу для економічного добробуту країни, автор вказує не лише на такі позитивні аспекти, як взаємна підтримка, співпраця, довіра, інституційна ефективність, а й на такі негативні вияви соціального капіталу як сектантство, етноцентризм, корупція [Там само, с. 22].

Спостереження відомого дослідника соціального капіталу стосовно падіння рівня участі американців у різних видах публічних заходів, яке зросло майже удвічі впродовж 1973–1994 рр., викликало глибоке занепокоєння не тільки серед науковців [30], а й серед представників інших соціальних груп американського суспільства. Зростання показників волонтерського руху серед студентів у середині 90-х років, за твердженням Р. Патнема, значною мірою зумовлене освітньою політикою цих років, коли громадська активність сприяла збільшенню шансів при вступі до американських коледжів. Натомість, як показали подальші дослідження, трагічні події 11 вересня 2001 р. вплинули на формування нової генерації американців, які безпосередньо зацікавлені в громадсько-політичному житті держави (рис. 3). Згідно опитувань за 1966–2008 рр. кількість осіб віком 18–29 років, які погоджувались із твердженням “мій обов'язок як громадянина завжди голосувати”, зріс майже до 50 % після теракту 11 вересня, тоді як за аналогічний період цей показник серед осіб у віці старше 30 років практично не змінився [Там само, с. 11].

В останній праці “Наші діти: Американська мрія в період кризи”

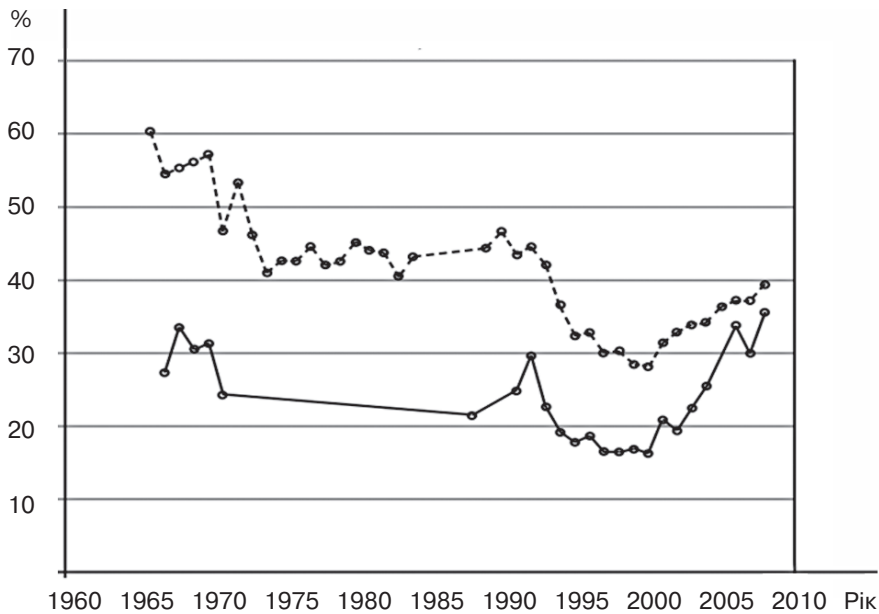

Рис. 3. Рівень зацікавлення політикою серед американських першокурсників за 1966–2008 рр. [30, с. 11]

--- відповіді тих, хто ствердив, що участь у політичних справах є "дуже важливою";
 ----- відповіді тих, хто обговорював політичні справи впродовж року

(2015) на основі багатого емпіричного матеріалу Р. Патнем стверджує поступову втрату ключової ціннісно-сислової складової "американської мрії", а саме — рівних можливостей для успішної самореалізації індивіда незалежно від соціального походження його родини. Інакше кажучи, гарвардський соціолог актуалізує проблему вертикальної мобільності та наголошує на зростанні розриву можливостей для дітей із заможних сімей та дітей із найбільш незахищених верств американського суспільства. Упродовж останніх десятиліть загальні показники підготовки та вступу до коледжів зросли, однак розрив між студентами з багатих і бідних родин, які закінчили коледжі, зріс від 39 до 51 % за 1980–2000 рр. [29, с. 190]. Негативна тен-

денція також виражається у тому, що молодь з багатих родин, яка закінчила школу із середніми або низькими показниками, частіше за підлітків з високими балами, але з бідних родин, отримує ступінь у коледжі. Така ситуація містить у собі загрозу потенційних конфліктів серед молодого покоління американців. Щоб уникнути конфліктів, пов'язаних із зростанням нерівності та ціннісно-сислового розриву між соціальними групами, на думку Р. Патнема, слід розпочати впровадження превентивних державних програм.

В Україні питання цінностей набуло особливого значення, коли поразка ідеалів Помаранчевої революції стала очевидною. "Кульмінацією цього дискурсу, — зауважує львівський історик Я. Грицак, — став

Євромайдан, котрий не випадково називали Революцією гідності або революцією цінностей” [10]. У цьому контексті показовою є тенденція відповідей на одне з питань, що ставилось у рамках Всесвітнього опитування цінностей, а саме: наскільки Вас цікавить політика? Упродовж двох десятиліть кінця ХХ – початку ХХІ ст. серед більшості західноєвропейських країн рівень зацікавлення політичним життям значно знизився й коливався у межах 30–50 % від загальної кількості населення. За весь період дослідження виключення становила Німеччина, населення східної частини якої проявляло максимальний інтерес до політичного життя в період об’єднання. Після 1990 р. рівень інтересу до політичного життя у Німеччині знизився приблизно на 20 %, але й надалі є максимально високим серед усіх країн-членів Європейського Союзу та залишається приблизно на рівні з США. У табл. 1 подано зведені дані репрезентатив-

них держав для порівняння їх з Україною за результатами досліджень 1990–2004 рр. [20, с. 156] та 2011–2013 рр. [32].

Балтійські країни (Латвія, Литва, Естонія), які під час розпаду Радянського Союзу проявляли надзвичайно високий інтерес до політичного життя, у подальшому за цим показником зрівнялись із більшістю країн-членів ЄС. В Україні рівень інтересу за період 1995–2000 рр. був середнім порівняно із загальноєвропейськими показниками, але значно нижчим, ніж у сусідніх Білорусі й Польщі. Порівняно з першими роками Незалежності загальна тенденція свідчить про значне розчарування українців у політиці своєї країни. Хоча політичним життям за період 1995–2000 рр. в Україні цікавились на 6–7 % більше, ніж в Російській Федерації, але станом на 2011 р. за цими показниками обидві країни зрівнялись. Рівень інтересу до політики також характеризується віко-

Таблиця 1

Рівень зацікавлення політикою у репрезентативних країнах для порівняння їх з Україною згідно із Всесвітнім опитуванням цінностей за 1990–2013 рр.

Країна	1990 р.	1995 р.	2000 р.	Зміна за 10 років	2011–2013 рр.	Зміна за 10 років
Білорусь		56	46	–10	41	–5
Естонія	60	49		–11	37	–12
Латвія	79	52		–27		
Литва	74	44	46	–28		
Німеччина (західна)	69	78	59	–10	62	–1
Німеччина (східна)	84	76	67	–17		
Польща	49	42	42	–7	42	0
Російська Федерація	53	35	39	–14	33	–6
США	61	63	65	4	59	–5
Україна		41	42	1	33	–9

вими та статевими відмінностями. Згідно опитування в рамках цього проекту серед 1500 респондентів станом на 2011 р. в Україні цікавилися політикою 35 % осіб чоловічої статі та 31 % — жіночої. Рівень зацікавленості політичним життям майже однаковий в осіб у віці до 30 і 30–39 років, це приблизно 25 %. Найвищий показник серед осіб у віці 50 і старше [32].

Молодь в Україні є досить неоднорідною соціальною групою як за віком, рівнем освіти, так і за суспільно-політичними цінностями. Упродовж останніх років спостерігається стійка депопуляція практично всіх вікових категорій, однак темпи зниження чисельності молоді випереджають темпи втрат серед інших

вікових груп. Згідно даних Державної служби статистики, в Україні за період 2011–2016 рр. показник молоді віком 14–34 роки зменшився від загальної чисельності населення з 30,4 до 27,8 %. В останні роки відбувається значне “старіння” молоді на користь старшої вікової групи 30–34-річних, яка станом на початок 2016 р. становила 3,5 млн осіб (рис. 4). Група віком 25–29 років — 3,4 млн осіб, група віком 20–24 роки — 2,6 млн осіб, підлітки віком 15–19 років — майже 2 млн осіб. Другий рік поспіль серед зовнішніх причин, як основного фактора смертності осіб чоловічої статі віком 18–34 років, зазначається “ушкодження внаслідок воєнних дій”, що пов’язано з проведенням антитерористичної операції

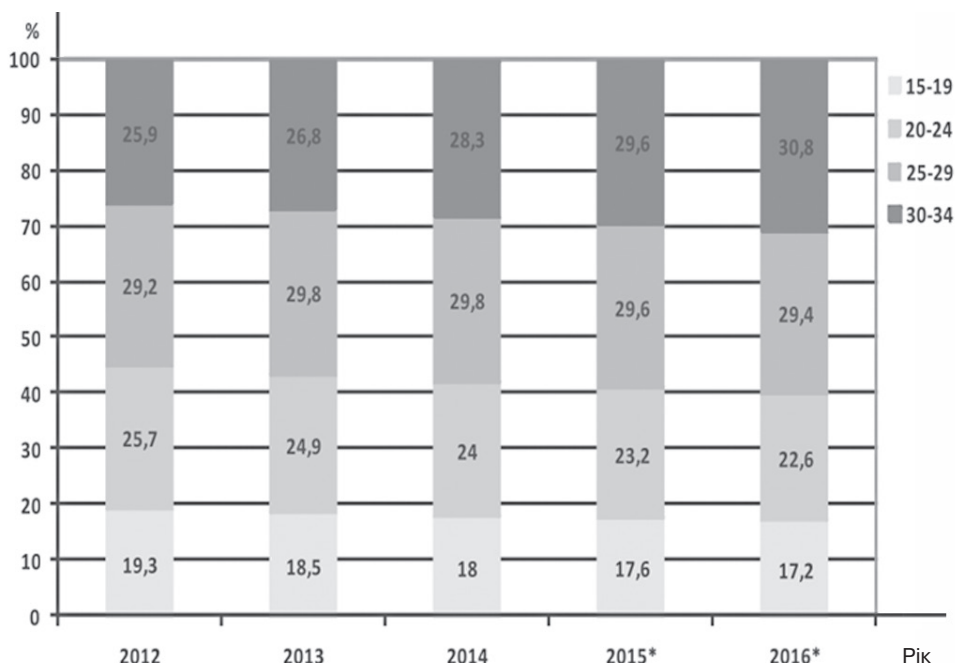

Рис. 4. Розподіл молоді віком 15–34 роки за окремими віковими групами в Україні у 2012–2016 рр. за даними Державної служби статистики України, % [16, с. 6–8]

* Дані наведено без врахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

(далі — АТО) на частині території Луганської та Донецької областей. Такі негативні тенденції впливають на зміну ціннісних пріоритетів як молоді, так і українського суспільства загалом.

За результатами дослідження “Молодь України–2015”, проведеного для підлітків у віці 14–19 років першочерговим пріоритетом є здобуття освіти — 43 %, тоді як для вікової категорії 20–24 роки цей показник становить 12 %, а для осіб віком 25–34 роки — 5 %. Загалом основним пріоритетом респонденти віком 14–34 роки назвали народження та виховання дітей, забезпечення їм освіти — 48 % [12, с. 10]. Згідно Всеукраїнського дослідження “Цінності української молоді–2016”, проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень “ОМЕГА” на замовлення Міністерства молоді та спорту України, молодь найбільше стурбована станом економіки в країні — 63,3 %, загальним падінням рівня життя населення — 60 %, працевлаштуванням — 52 %, корупцією та некомпетентністю влади — 50,5 %, а також військовими діями на Сході України — 49,2 % [17, с. 11].

Проте події останніх трьох років вплинули на формування цінностей громадсько-політичної активності особливо серед молодого покоління українців. Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2009–2014 рр. свідчать про зростання серед молоді віком 18–35 років таких ціннісних пріоритетів, як державна незалежність та демократичність України, участь у політичному житті та ін. [2]. Молодь старших вікових груп та ті молоді

люди, які мешкають на Півдні та Півночі країни, порівняно із молоддю з інших регіонів, більшою мірою готові особисто протидіяти корупції. Загалом 69,6 % молоді готові особисто протидіяти корупції [17, с. 70–72]. Серед чотирьох груп ціннісних пріоритетів (безпека, самореалізація, соціальний комфорт, демократія), за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, впродовж зазначеного періоду суттєві позитивні зміни відбулися саме в групі громадсько-політичних цінностей, тоді як динаміка групи пріоритетних цінностей “безпеки” показує тенденцію до зниження (табл. 2).

Згідно з дослідженням Інституту економіки та прогнозування НАН України, отриманим під час виконання НДР “Соціокультурні зміни модернізації економіки України” за 2002–2015 рр., тенденція до зростання психосоціальної властивості “екстраверсія” й, відповідно, значущості для людини цінностей самовираження стала особливо помітною у період 2002–2006 рр. (зросла у 1,7 раза); у подальшому, в тому числі напередодні та після Революції гідності (березень 2014 – грудень 2015 рр.), зросла у 1,1 раза [3] й загалом характеризується посиленням інверсійних процесів упродовж 2016 р. Як зауважують американсько-турецький економіст Д. Аджемоглу та британський політолог Дж. Робінсон, автори праці “Чому нації занепадають: походження влади, багатства і бідності” (2012), держави стають успішнішими тоді, коли головною цінністю їхнього суспільно-політичного життя є рівні економічні та політичні права кожно-

**Динаміка ціннісних сукупностей населення України та української молоді
(агреговані середньозважені бали за п'ятибальною шкалою)**

Ціннісні сукупності	Рік					
	1991	2003	2016	2009	2012	2014
	Населення			Молодь		
“Безпека” (вітальні цінності або цінності життя)	4,74	4,80	4,74	4,75	4,66	4,62**
“Самореалізація” (самореалізаційні цінності)	4,04	3,82	3,97	4,19	4,02	4,07*
“Соціальний комфорт” (просоціальні цінності)	3,81	4,09	4,08*	3,65	3,77	3,88*
“Демократія” (демократичні політико-громадянські цінності)	3,25	3,56	3,81*	3,48	3,58	3,82**

Примітка: статистично значущі відмінності середньозважених балів фіксуються за рядками між 2009 і 2014 (* — на рівні 5 %, ** — на рівні 1 %).

го громадянина, який володіє свободою дій, необмеженою корумпованими схемами владної еліти [1]. “Конфлікт навколо обмежених ресурсів, доходів і влади перетворюється у конфлікт навколо правил гри, економічних інститутів, які визначатимуть економічну діяльність й отримуватимуть від неї вигоду, — зауважують автори бестселера Нью-Йорк Таймс та Вол Стріт Джорнал Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон. — Ті, хто буде переможцем у цьому конфлікті, має вирішальне значення для економічного розвитку нації. Якщо переможцями будуть групи, що виступають проти розвитку, вони ефективно блокуватимуть економічний ріст, і відбуватиметься стагнація економіки” [Там само, с. 78–79]. “Відкочування назад” в українських показниках постматеріальних цінностей у значній мірі зумовлене помітним падінням рівня життя українців, малоефективними реформами та затяжною антитерористичною операцією на сході України. Так, якщо у 2015 р. згідно рейтин-

гу індексу рівня життя (Prosperity Index) [24], в якому враховані економічні показники та умови ведення бізнесу в країні, рівня управління, освіти, охорони здоров'я, безпеки, персональної свободи, соціального капіталу Україна опустилася на сім позицій порівняно з 2014 р. та посіла 70-те місце з 142-х країн (див. табл. 3), то, згідно цього самого рейтингу, у 2016 р. Україна опинилась на 107-му місці серед 149 країн і це найнижчий показник серед європейських держав [25].

Водночас дані Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України свідчать про різку відмінність в уявленнях українців про ті ресурси, що використовуються для практичного розв'язання соціальних конфліктів в Україні та країнах розвиненої демократії (див. табл. 4) [15, с. 15]. Значні розбіжності присутні у важливості рівня інтелекту та здібностей для досягнення високого соціального становища у нашій країні (36,6 %) та в

Таблиця 3

Інтегрований індекс процвітання України за 2012–2016 рр. [23–25]

Субіндекси	2012 р., N = 142	2014 р., N = 142	2015 р., N = 142	2016* р., N = 149
Економіка	110	70	127	85
Умови для бізнесу	64	57	52	97
Врядкування (управління)	121	121	120	128
Освіта	29	42	37	45
Охорона здоров'я	69	77	79	111
Безпека та захист	56	54	54	134
Свобода особистості	108	103	91	93
Соціальний капітал	58	40	41	135
Природне середовище*				112
Рейтинг серед країн	71	63	70	106 /107**

Примітка:* дані наведено без врахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції; ** дані наведено із врахуванням додано-го у 2016 році субіндексу.

Таблиця 4

Динаміка змін відповідей респондентів на запитання: “Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в розвинених країнах Заходу?”

Варіант відповіді	Україна, %			Країни Заходу, %		
	2009 р., N = 1789	2012 р., N = 1800	2016 р.,* N = 1800	2009 р., N = 1789	2012 р., N = 1800	2016 р.,* N = 1800
1	2	3	4	5	6	7
Високий інтелект, здібності	30,3	31,8	36,6	56,1	60,8	60,1
Гарне здоров'я	27,6	38,3	35,1	23,0	30,8	30,2
Приваблива зовнішність	11,1	14,5	13,6	9,7	12,1	11,6
Готовність йти на ризик	18,6	16,0	21,0	18,3	19,7	16,8
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	33,1	29,2	5,3	5,5	4,7
Чесність, принципівість	11,0	15,9	15,4	18,3	24,7	31,3
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13,7	13,4	6,1	8,6	6,2
Готовність допомагати людям	10,2	14,5	13,1	8,1	12,8	16,6
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	38,6	33,9	24,2	22,5	14,9
Впливові родичі	51,1	46,5	49,2	12,8	10,5	9,9
Впливові друзі	27,0	28,4	28,5	7,3	6,9	5,5
Знання іноземних мов	12,8	17,6	21,1	22,6	29,8	30,6

1	2	3	4	5	6	7
Гарна освіта	25,8	26,4	28,7	49,0	48,4	52,2
Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	9,6	7,3	5,2	8,6	10,0
Вихованість, гарні манери	4,8	7,9	6,6	11,2	19,4	15,4
Уміння переконувати, красномовність	12,3	11,8	11,9	13,7	13,3	13,0
Політична обізнаність	7,0	8,0	5,1	9,9	13,5	8,9
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	17,8	13,4	23,7	24,1	20,9
Заможні батьки	6,5	37,5	28,3	15,5	10,0	6,2
Важко відповісти	7,7	7,1	7,1	15,0	12,5	11,9

Примітка: респондент міг позначити не більше п'яти варіантів відповіді.

* Опитування проведене без врахування думки осіб з окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

розвинених країнах Заходу (60,1 %), на думку українців, компенсуються впливовими родичами (49,2 %), друзями (28,5 %), вмінням іноді йти в обхід закону (29,2 %). Разом з тим спостерігається збільшення значення таких ресурсів для українців, як інтелект і освіта: показник “високий інтелект” з 6-го місця у 2012 р. перемістилася у 2016 р. на 2-ге, залишивши на 1-му місці показники важливості впливових родичів; показники важливості освіти з 8-го місця у 2016 р. піднялись на 5-те місце, змістивши типову для корумпованого суспільства позицію “вміння йти в обхід закону” з 5-го на 7-ме місце у 2016 р. Позитивні зміни, які відбулися в уявленнях українців в останні роки в показниках значення рівня інтелекту, здібностей, освіти та незначний спад показника важливості вміння йти в обхід закону, не корелюються з падінням рівня впливовості родичів та друзів, показники яких порівняно з 2012 р. залишились на тому самому рівні або, навпаки, зросли.

Результати опитування також свідчать про значні регіональні особливості та відмінності у відповідях за рівнем освіти респондентів. Чим вищий рівень освіти у респондента, тим вагомішими для нього є такі ресурси, як високий інтелект та гарна освіта. Для осіб з початковою, неповною та повною середньою освітою ці два показники в Україні відповідно становлять 34,4 та 26,6 %; для осіб із середньою спеціальною — 32,5 та 27,5 %; а для осіб із неповною та повною вищою освітою важливість високого рівня інтелекту та здібностей становить 42,5 %, освіта — 31,3 % [15, с. 16]. Респонденти з вищою освітою менше схильні покладатися на впливових друзів (46,8 %) та родичів (27,9 %), проте показник їхніх відповідей стосовно важливості вміння обходити закон є найвищим (31,0 %) порівняно з двома іншими групами, де у групі осіб з початковою, неповною та повною середньою освітою він становить 22,9 %, а у групі для осіб із середньою спеціальною — 30,3 % [Там само]. Регіональні особливості

також виявляють важливий з позиції архетипно-ціннісного підходу феномен, а саме: показники “вміння йти в обхід закону”, “впливові родичі” та “впливові друзі” є найнижчими у Центрі та на Півдні, а найвищими — на Заході та Сході України [15, с. 18].

Рівень впливу політичної обізнаності для досягнення високого соціального становища як в нашій країні, так і у західних країнах в уявленнях українців значно знизився станом на 2016 р., що можна пояснити надзвичайно нестабільною ситуацією й неоднозначною оцінкою подій не тільки в Україні, а й загалом у світі [Там само, с. 15]. Згідно щорічного рейтингу Оксфордського словника термін “постістина” (англ. post-truth) посів 1-ше місце серед ключових слів, які на рівні мовленнєвих практик характеризують симптоми суспільно-політичного життя у 2016 р. [32]. В епоху політики постістини (post-truth politics), де популізм, маніпулювання емоціями й стереотипами означають більше, ніж об’єктивні факти, надзвичайно складно адекватно оцінювати достовірність інформації, отриманої із сучасних ЗМІ, інтернет-сайтів та соцмереж. Водночас проведена 27 липня 2016 р. Інститутом соціології НАН України чергова хвиля моніторингового дослідження “Україн-

ське суспільство”, де респондентам було поставлено запитання: “Якою мірою Вас цікавить політика?” — підтвердило досить високий, як і протягом всього періоду незалежності, інтерес українців до політики (табл. 5). У рамках цього самого опитування на запитання: “Які традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?”, — українці відповіли наступним чином: країн Західної Європи — 33 %; східнослов’янських країн — 45 %, вагались — 22 %.

Як зазначив би французький соціолог Мішель Маффесолі, помітна відраза до політики через незадоволення цінностей безпеки знаходить своє сконцентроване вираження у “безвідповідальності” мас, однак їх байдужість щодо “високої політики” здається пасивністю лише в модерній системі світоглядних координат. Насправді така ситуація свідчить не про “кінець соціального”, а про динамічні зміни в соціальному житті, про розвиток постмодерної соціальності, яка структурується “культурою почуттів”. Саме ця байдужість до “високої політики” і дає змогу індивідам зосереджувати свою енергію на екзистенційнім досвіді “тут-і-тепер”, на пошукові сенсу у тому, що знаходиться поблизу, на рівні громади, в

Таблиця 5

Зацікавлення політикою в Україні за регіональними особливостями, %

27.07.2016 р.,* N = 1802	Захід	Центр	Південь	Схід	Разом
Зовсім не цікавить	25,2	26,0	21,2	28,4	26,1
Певною мірою цікавить	59,7	59,6	64,8	62,0	60,9
Дуже цікавить	15,1	14,4	14,0	9,6	13,0

* Опитування проведене без врахування думки осіб з окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

архетипних суспільно-політичних практиках [26].

Висновки. Динамічні зміни, що відбуваються в епоху постмодерну, у загальносвітовому вимірі характеризуються перетворенням традиційних цінностей та смислів як у приватній, так й у публічній сферах. За своєю природою цінності є достатньо інертними, а тому, зважаючи на ціннісні пріоритети того чи іншого народу, можна говорити про особливості національного менталітету та архетипи суспільно-політичного життя. Соціокультурні особливості життєдіяльності людини XXI ст. призводять до трансформації функцій держави в класичному їх розумінні та підносять проблему збереження її як центру, здатного в умовах нестабільності й повсюдних конфліктів, інформаційних воєн, втрати довіри до міжнародних організацій забезпечити керованість та консолідованість суспільства як на інституціональному рівні, так і на рівні суспільних цінностей. Проблема зміни суспільно-політичних цінностей особливо гостро постає при переосмисленні особливостей вітчизняних трансформаційних процесів.

Після здобуття Незалежності перед українським суспільством повстала дилема вибору власних ціннісно-сміслових орієнтирів. Одна частина суспільства тяжіла до перенесення в українські архетипи суспільно-політичного життя ліберальних цінностей країн сталої та розвиненої демократії, інша — до збереження сформованих у період колоніального минулого патерналістських цінностей. В українській новітній історії було дві спроби вирі-

шити суспільно-політичні конфлікти, що виникли між владою і громадянським суспільством, шляхом протестної активності. Однак досі потенціал революційної деструкції не був використаний для зміни постколоніальної державно-політичної системи, для формування архетипно зумовлених політичних та економічних інститутів, здатних мінімізувати політичну та побутову корупцію.

Результати соціологічних опитувань підтверджують, що у 2004 та у 2014 роках з'явився значний прошарок молодих людей, які готові діяти заради майбутнього, а не орієнтуватись виключно на цінності виживання [11]. На даний момент спостерігається загострене протистояння прихильників цінностей минулого та прибічників ліберально-демократичних цінностей. На етапі реформування державної системи шляхом становлення відносно нових інститутів публічного управління важливо осмислити ті ціннісно-сміслові особливості, до яких тяжіє більшість суспільства, адже від цього, в решті-решт, залежить готовність суспільних (у тому числі державних) інститутів та суб'єктів громадсько-політичного життя впроваджувати системні зміни.

Важливим показником демократичної держави є наявність відкритого обговорення та опитування публічної думки, яка виникає на основі політичних цінностей, соціальних атитюдів, думок про політику держави загалом та інших аспектів суспільно-політичного життя, включаючи особливості голосування й громадсько-політичної поведінки громадян [21, с. 1027]. Спад рівня

суспільно-політичної активності і навіть волонтерської діяльності, небажання активно брати участь у громадсько-політичному житті країни, що спостерігається останній рік-два в Україні, свідчить про своєрідний “постреволюційний синдром” нерелізованих сподівань українців на позитивні зміни та недовіра соціальних ліфтів (вертикальної мобільності), які після Революції гідності мали б забезпечити проходження достатньої кількості освічених професіоналів з того прошарку українців, які готові заради майбутнього боротись за встановлення на місцях законних “правил гри” та контролювати відповідні державні інститути. Водночас найвищі показники корумпованості мислення українців на Сході і Заході України є свідченням складного й тривалого процесу ціннісних змін, що охоплює усі сфери суспільно-політичного життя й особливо чітко проявляється на межі з сусідніми (європейськими, російськими та ін.) архетипами суспільно-політичного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аджемоглу Д., Робінсон Дж.* Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності [Текст] / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон; пер. з англ. — Київ: Наш формат, 2016. — 527 с.
2. *Аналітична записка* Інституту соціології НАН України “Ціннісні пріоритети молоді України за період 2009–2014 рр.” — Київ, 2016. — 10 с.
3. *Афонин Э. А., Балакирева О. Н., Носко Н. А.* и др. Ментальная Модель украинской трансформации как

движение к точкам сингулярности / Э. А. Афонин, О. Н. Балакирева, Н. А. Носко, И. И. Половников // Наук.-дослідна робота Ін-ту економіки та прогнозування НАН України “Соціокультурні зміни модернізації економіки України” (держ. реєстрац. номер 0114U004642) за 2002–2015 рр. — 6 с.

4. *Афонін Е. А.* Людська ідентичність та особливості її впливу на політику й державне управління / Е. А. Афонін // Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб. / авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін. — Київ: НАДУ, 2010. — С. 265–289.
5. *Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю.* Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. — Київ: Видавець ПАРАПАН, 2002. — 352 с.
6. *Афонін Е. А., Суший О. В.* Закономірності та особливості української трансформації / Е. А. Афонін, О. В. Суший // Стратегічна панорама. — 2015. — № 1. — С. 94–108.
7. *Воропаєва Т.* Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Українознавство. — № 14. — Київ, 2010. — С. 11–14.
8. *Гайдученко С. О.* Організаційна культура у контексті публічного управління: монографія / С. О. Гайдученко. — Харків: Друкарня Мадрид, 2016. — 344 с.
9. *Гончаренко О. М.* Регіональні конфлікти, асиметричні стратегії та міжнародне право / О. М. Гончаренко // Матеріали наук.-практ. конф. “Трансформація зовнішньої політики України в умовах нестабільності” (31 березня 2016 року, м. Київ). —

- Київ: Знання України, 2016. — С. 24–27.
10. *Грицак Я.* Цінності українців: pro et contra реформ в Україні [Електронний ресурс] / Я. Грицак. — Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/37721>
 11. *Куриленко О.* Проблема якісної еліти в Україні ще не вирішена, нова революція стане катастрофою — Головаха // ONLINE.UA від 10 квіт. 2017 р. [Електронний ресурс] / О. Куриленко. — Режим доступу : <https://povunyu.online.ua/773020/problema-yakisnoyi-eliti-v-ukrayini-shche-nevirishena-nova-revolyuetsiya-stane-katastrofoyu-golovaha/>
 12. *Молодь України-2015.* — GFK Ukraine. — 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2015/12/09/5/Molod_Ukraine_block.pdf
 13. *Московичи С.* Машина, творящая богов / С. Московичи; пер. с фр. — Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 560 с.
 14. *Радченко О. В.* Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія / О. В. Радченко. — Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. — 380 с.
 15. *Цивілізаційний* вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. — Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. — 284 с.
 16. *Ціннісні* орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 р.) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: І. О. Жданов, голов. ред. колег., О. Й. Ярема, І. І. Беляєва та ін.]. — Київ, 2016. — 200 с.
 17. *Цінності* української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді / Н. Дмитрук та ін. — Київ: СКД, 2016. — 89 с.
 18. *Чередниченко А. П.* Цінності політичні / А. П. Чередниченко // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Київ: Генеза, 2004. — С. 719.
 19. *Юнг К.-Г.* Архетипи і колективне несвідоме / К.-Г. Юнг; пер. з нім. К. Котюк; наук. ред. укр. вид. О. Фешовець. — Львів: Астролябія, 2013. — 588 с.
 20. *Changing Values and Beliefs in 85 Countries: Trends from the Values Surveys from 1981 To 2004* / Ed: L. Halman, R. L. Inglehart and other. — Lieden-Boston, 2008. — 266 p.
 21. *Finifter Ada W.* Public Opinion // The Encyclopedia of Democracy / S. M. Lipset, editor in chief. — Washington: Congressional Quarterly Inc., 1995. — 4 v. — P. 1027–1135.
 22. *Inglehart R. (1977).* The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015. — 496 p.
 23. *Legatum Prosperity Index 2012* [Electronic Resource]. — Access mode: http://www.prosperity.com/download_file/view_inline/2837
 24. *Legatum Prosperity Index 2015* [Electronic Resource]. — Access mode: http://media.prosperity.com/2015/pdf/country_profiles/UKR.pdf
 25. *Legatum Prosperity Index 2016* [Electronic Resource]. — Access mode: <http://www.prosperity.com/rankings>
 26. *Maffesoli M.* La Transfiguration du politique. — Paris: Le Livre de Poche, 1995.

27. *Oxford Dictionaries*. Word of the Year 2016 is... [Electronic Resource]. — Access mode: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>
28. *Putnam R. D.* Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. — New York: Simon & Schuster, 2001. — 544 p.
29. *Putnam R. D.* Our Kids: The American Dream in Crisis. — New York: Simon & Schuster, 2015. — 386 p.
30. *Sander T. H., Putnam R.D.* Still Bowling Alone? // The Post-9/11 Split Journal of Democracy. — V. 21. — № 1. — January 2010. — P. 9–16.
31. *World Values Survey* [Electronic Resource]. — Access mode: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>
32. *World Values Survey, Wave 6 (2010–2014)* [Electronic Resource]. — Access mode: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentation-WV6.jsp>